
RAFAŁ ZARĘBSKI*

Ekwiwalenty językowe nazwy Szeol/szeol w polskich przekładach Biblii

Biblia otwiera wiele możliwości badawczych dla różnych nauk, w tym przede wszystkim dla dociekań filologicznych. Tekst oryginału stanowi przedmiot zainteresowań naukowych już od czasów starożytnych, natomiast początkowo problematyka przekładów na poszczególne języki przyciągała uwagę językoznawców zwłaszcza w kontekście roli tych przekładów w kształtowaniu języków literackich. Przekłady biblijne stanowią interesujące pole obserwacji dla filologicznych badań językoznawczych. Przedmiotem opisu mogą tu być różnorakie poziomy języka: od zagadnień graficznych, związanych z kwestiami dotyczącymi sposobów oddawania obcych alfabetów w przekładach na poszczególne języki, poprzez problemy gramatyczne, leksykalne i frazeologiczne, po stylistyczno-pragmatyczne. Spośród wskazanych tu obszarów badawczych szczególnie atrakcyjna pod względem opisu językoznawczego wydaje się warstwa leksykalna, tym bardziej, że ze względu na symboliczny i metaforyczny charakter obszer-nych fragmentów Biblii, a nierzadko i całych ksiąg wiele z użytych w pierwotnym tekście leksemów ma niejednoznaczny status leksykalny, gdyż może funkcjonować zarówno jak *nomina appellativa*, jak i *nomina propria*¹.

Jeśli chodzi o sposoby przedostawania się do przekładów leksemów, które z racji na fakultatywną przynależność do zbioru *nomina propria* mają niejednoznaczny status leksykograficzny (choć dotyczy to właściwie całej leksyki), to zasadniczo da się wskazać trzy podstawowe rozwiązania (Cieślíkowa 1996).

* rafal.zarebski@uni.lodz.pl, doktor habilitowany profesor nadzwyczajny, Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Historii Języka Polskiego, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź.

¹ Zob. na temat sposobów adaptacji biblijnych nazw własnych w słowiańskich przekładach biblijnych na przykład: Dittmann 2009; Komárek 2000; Krašovec 2007; Zarębski 2006.

Po pierwsze, zabieg ich przyswojenia może polegać na przeniesieniu jednostki z oryginału na zasadzie obcego cytatu. O pełnej translokacji można mówić jedynie w odniesieniu do sytuacji, gdy zarówno język oryginału, jak i przekładu korzystają z alfabetu opartego na podobnym źródle. Translokacja była zabiegiem często stosowanym w odniesieniu do materiału nazewniczego w najstarszych tłumaczeniach Biblii. Wynikało to z trudności językowych, jakie niektóre nazwy sprawiały tłumaczom. Po drugie — co jest praktyką najczęściej stosowaną — tłumacz może dokonać adaptacji językowej danej nazwy. Skala tej adaptacji bywa różnorodna: od przystosowania leksemu pod kątem graficzno-fonetycznym do pełnego przyswojenia gramatycznego (fleksyjnego, słowotwórczego, składniowego). Po trzecie wreszcie, najpełniejszym etapem przyswojenia obcej leksyki w przekładzie jest jej przetłumaczenie. Co prawda, na ogół w odniesieniu do materiału proprialnego podkreśla się wynikającą z braku znaczenia leksykalnego jego nieprzetłumaczalność, jednakże biblijne propria mają szersze funkcje niż tylko oznaczanie². Wielokrotnie, charakteryzując denotowany obiekt pod względem ideowym (np. liczne biblijne imiona teoforyczne typu *Elimelek* 'mój Bóg jest królem'), pełnią one funkcję symboliczną (Odelain, Segueineau 1978). To zaś wymusza niekiedy przetłumaczenie *nomen proprium*. Semantyka apelatywów pozostających w tle niektórych nazw jest na tyle ważna dla całościowej wymowy tekstu biblijnego, że prowadzi do sięgnięcia na płaszczyźnie tłumaczeniowej po rodzimy dla tłumacza ekwiwalent semantyczny.

Niejednoznaczny charakter wielu istotnych pod względem ideowym leksemów hebrajskich, oscylujących pomiędzy użyciami apelatywnymi a proprialnymi wymaga, by na zagadnienie spojrzeć w kontekście zjawiska proprializacji (onimizacji) i apelatywizacji (deonimizacji, deproprializacji)³. Przez apelatywizację rozumie się proces przechodzenia nazwy własnej do kategorii wyrazów pospolitych. Jak pisała Krystyna Długosz-Kurczabowa: „istota apelatywizacji zasadza się na tym, że z wielu składników znaczenia onomastycznego danej nazwy wysuwa się jeden — może być przypadkowy i nie najważniejszy — który staje się podstawą znaczenia leksykalnego” (Długosz-Kurczabowa 1990: 5–11, 69). Proprializacja wiąże się natomiast z utratą przez wyraz cech predykatu. Zarówno w procesie onimizacji, jak i apelatywizacji dochodzi do zmiany funkcji wyrazu (nazwy), czemu każdorazowo towarzyszy derywacja semantyczna (Cieślíkowa 2006).

² We współczesnej onomastyce — inaczej niż to było kiedyś — podkreśla się fakt, że każda nazwa własna może nie tylko oznaczać, ale również znaczyć (Kaleta 1998: 19–23).

³ Warto dodać, że nazwy biblijne wykazują również tendencję do przechodzenia do klasy wyrazów pospolitych poza tekstem biblijnym, już na gruncie poszczególnych języków narodowych, na przykład *Judasz* > *judasz* 'zdrajca', 'wizjer' (Długosz-Kurczabowa 1990: 5–11, 31–32, 43–44).

Praktyki stosowane w odniesieniu do materiału nazewniczego już w najstarszych przekładach Biblii (greckim i łacińskim) w znacznej mierze wpływały i wpływają na postać nazewnictwa w poszczególnych przekładach narodowych. Podstawa tłumaczenia bowiem stanowi jeden z najważniejszych czynników pozajęzykowych, determinujących kształt danej translacji. Jeśli wspomnieć, że na ten kształt wpływają jeszcze inne czynniki pozajęzykowe, takie jak: strategia tłumaczenia (tłumaczenie filologiczne, swobodne, dosłowne, dynamiczne, ekumeniczne, poetyckie itd.), stosunek do tradycji tłumaczeniowej (wzorowanie się na ustaleniach poprzedników, zrywanie z tradycją przekładów w obrębie poszczególnych języków narodowych, twórczy dialog z tą tradycją itd.) oraz uwarunkowania wyznaniowe, w których dany przekład powstał, to okaże się, że problematyka onomastyczna w obrębie poszczególnych przekładów jest zagadnieniem złożonym. Ostatecznie postać danej nazwy stanowi wypadkową działania rozmaitych czynników o charakterze językowym i pozajęzykowym. Powoduje to, że nazewnictwo przekładów biblijnych jawi się jako atrakcyjny, ale trudny problem badawczy.

Celem artykułu jest przyjrzenie się przy zastosowaniu metod badań językoznawczych — filologicznej (źródłowej) i kontrastywnej — ekwiwalentom tłumaczeniowym hebr. leksemu *Szeol/szeol* w wybranych dawnych i współczesnych polskich przekładach Biblii, przy czym z powodu ograniczeń objętościowych ekscerpcji poddano wyłącznie przekłady Starego Testamentu⁴. Nazwę tę uczyniono przedmiotem zainteresowania z tego względu, że już w tekście oryginału jej status był niejednoznaczny (oscylowała pomiędzy nazwą pospolitą a własną, choć wyraźnie się do tej ostatniej zbliżała). Rozbieżności te spowodowały pewien zamęt na gruncie przekładowym, gdzie leksem ten występuje w postaci różnych ekwiwalentów translatorskich. Na wybór opracowania filologicznego ekwiwalentów wskazanej jednostki wpłynął także fakt, że jako polisemiczna była obciążona znacznym ładunkiem symbolicznym już w tekście oryginału.

Nazwa *Szeol/szeol* (hebr. *š'ôl*) oznacza w Biblii miejsce pobytu zmarłych po śmierci, podziemny świat pod wielkim morzem, na którym pływa ziemia, kosmologiczne przeciwieństwo nieba, otchłań. W niektórych kontekstach *Szeol* może wskazywać osobę, bóstwo lub demona (TDOT; Kosior 2010). W tekście biblijnym nazwie tej odpowiada też hebr. forma *Abaddon* 'zatrącenie', 'zagłada', 'otchłań'. W *Sept* i greckim oryginale Nowego Testamentu przestrzeń tę określa się jako *Hades* (gr. *ᾍδης* 'niewidoczny') 'kraina, królestwo umarłych, miejsce

⁴ W artykule wykorzystano część materiału stanowiącego przedmiot opracowania na temat ekwiwalentów hebr. *Szeol/szeol* w słowiańskich przekładach biblijnych (Кавецка, Запембски 2018). Materiał z polskich tłumaczeń omówiony w niniejszym tekście został uzupełniony i poszerzony. Skróty ksiąg biblijnych za *BT*. Dla porównania sięgano również do tekstu hebrajskiego (*BHeb*), greckiego (*Sept*) i łacińskiego (*Vulg*).

kary, gehenna'. *Hades* bywa także rozumiany jako 'pan podziemnego świata'. Ponadto w *Sept* hebr. שְׁאוֹל trzykrotnie oddano za pomocą greckiej nazwy θάνατος (2 Sm 22, 6; Prz 23, 14; Iz 28, 15). Natomiast łacińskim odpowiednikiem interesującej nas nazwy w *Vulg* jest rzeczownik *infernus* 'piekło'⁵ (*EnKat*; PSB; SWB; TDOT). Leksem *Szeol* w *BHeb* wystąpił 66 razy (lokalizacje zob.: TDOT; Kosior 2010: 45), przy czym nigdy nie pojawił się z rodzajnikiem, zatem funkcjonował jako nazwa własna. Niejasna jest jego etymologia, gdyż najczęściej jego pochodzenie wywodzi się od czasownika hebr. שָׁאַל 'prosić', 'żądać', przy czym dopuszcza się tu także inne możliwości, nawiązujące do czasowników hebrajskich, posiadających znaczenia takie, jak: 'skostnieć', 'opustoszeć', 'zwiędnąć', 'być nisko', 'obniżyć', 'być cicho', 'wyciszyć'. Leksem *Szeol/szeol* nie jest również jednoznaczny pod względem gramatycznym, gdyż w *BHeb* występuje w rodzaju męskim (Hi 26, 6; Oz 13, 14⁶), żeńskim (Pwt 32, 22; Hi 11, 8; Ps 86, 13; Prz 27, 20; 30, 16; PnP 8, 6; Iz 5, 14; 14, 9; 38, 18) lub — w większości lokalizacji — niemożliwym do ustalenia (Kosior 2010: 37; WSST).

Mimo że rzeczownik *Szeol* funkcjonuje w *BHeb* jako *nomen proprium*, w *Sept* i *Vulg* zbliża się raczej do *nomen appellativum*. Tę zależność w zasadzie bezwzględnie kontynuują polskie przekłady powstałe przed XX wiekiem, w których mamy do czynienia zazwyczaj z pospolitymi użyciami leksemu. W tłumaczeniach staro- i średniopolskich obserwujemy następujący zestaw najczęstszych ekwiwalentów językowych: a) rzeczowniki rodzaju męskiego: *grob*⁷ (*BLEop*, *BBrz*, *BBud*, *BGd*), *doł*⁸ (*BBrz*, *BBud*, *BGd*); b) rzeczowniki rodzaju żeńskiego: *przepaść*⁹

⁵ Zob. hasła *szeol*, *otchłań*, *Hades* w: *EnKat*; *piekło* w: SWB.

⁶ W ramach tej lokalizacji *Szeol* pojawia się dwukrotnie; tylko drugie użycie wskazuje na rodzaj męski (Kosior 2010: 32).

⁷ *Grob* 1) 'miejsce, w którym chowa się zmarłego; mogiła, nagrobek, sarkofag, grobowiec; czasem symboliczna mogiła dla uczczenia zmarłego, którego ciało nie mogło być pochowane, także pomnik'; a) 'śmierć'; b) 'Szeol, w pojęciu Starego Testamentu kraina wszystkich zmarłych'; c) 'przeszłość, zapomnienie'; 2) 'miejsce przeznaczone do ukrycia, przechowywania czegoś; schowek' (SPXVI).

⁸ *Doł* 1) 'otwór, jama wykopana w ziemi, wykuta w skale lub powstała w sposób naturalny; rów, loch, jaskinia; wgłębienie na powierzchni jakiegoś przedmiotu'; a) 'piekło, kraina wiecznego potępienia; Hades, Szeol, świat pozagrobowy; królestwo zmarłych, otchłań'; b) 'zło, nieszczęście, niebezpieczeństwo, błąd, grzech, upadek, cierpienie, męka, udręczenie'; c) 'podstęp, intryga, zasadzka' 'grób'; 2) 'niższa część jakiegoś przedmiotu, spód' (SPXVI).

⁹ *Przepaść* 1) 'bardzo wielka, niezmierzona głębia; otchłań; też głębina wodna'; a) 'zło, przyczyna zła'; b) 'zła, ciężka sytuacja życiowa; niebezpieczeństwo, nieszczęście; bycie nieszczęśliwym, upadek'; c) 'coś, czego się nie da zapełnić, zaspokoić: zachłanność i żarłoczność'; d) 'coś bezgranicznie wielkiego'; e) 'chaos, pomieszanie, pomylenie pojęć, mylne poglądy, interpretacje'; f) 'zupełny brak czegoś'; 2) 'w chrześcijaństwie: piekło, też miejsce przebywania apokaliptycznych bestii; w Starym Testamencie i mitologii greckiej; zaświaty, miejsce przebywania wszystkich zmarłych lub złych demonów'; 3) 'urwisko, strome zbocze'; 4) 'przestworza, sklepienie niebieskie'; 5) 'zagłada, zginiecie' (SPXVI).

(BBrz, BGd), *otchłań*¹⁰ (BBud, BWuj), *iama*¹¹ (BBud); c) rzeczowniki rodzaju nijakiego: *piekło*¹² (BZof, BLeop, BBrz, BGd), a rzadziej: *niskość* (BBrz), *spodnia* (BBud), *zaguba* (BWuj), *ziemia* (BGd), *zatrącenie* (BBud), *strącenie* (BLeop), *zginienie* (BBrz), *milczenie* (BBrz), oraz grupy nominalne, zawierające któryś z przywołanych rzeczowników lub derywat od nich utworzony, na przykład: Pwt 32, 22 — *przepaść ziemi* (BBrz), *niskości piekła* (BLeop), *spód otchłani* (BWuj); Hi 17, 16 — *głębia grobu* (BGd), *najgłębsza otchłań* (BWuj), *na głębsze piekło* (BLeop), *podwaliny grobowe* (BWuj); Ps 18, 5 — *boleści otchłani* (BWuj), *boleści grobu* (BBrz, BGd), *boleści piekielne* (BLeop); Ps 49, 15 — *moc grobu* (BBrz, BGd), *moc otchłani* (BWuj), *ręka iamy* (BBud); Ps 86, 13 — *doł głęboki* (BBrz, BGd), *piekło głębokie* (BLeop), *iama spodnia* (BBud); Ps 89, 48 — *ręka piekielna* (BLeop); Ps 115, 17 — *miejsce milczenia* (BGd); Ps 116, 3 — *niebezpieczeństwa piekielne* (BLeop), *niebezpieczeństwa otchłani* (BWuj), *utrapienia grobu* (BBrz, BGd); Ps 141, 7 — *usta grobowe* (BGd); Prz 7, 27 — *drogi piekielne* (BGd), *droga do niskości* (BBrz); Prz 9, 18 — *głębokie przepaści* (BBrz), *głębokości grobu* (BBud, BGd); Prz 15, 24 — *grob dolny* (BBud), *otchłań najgłębsza* (BWuj), *piekło na głębsze* (BLeop), *piekło głębokie* (BGd); Syr 51, 5 — *brzuch piekielny* (BLeop), *brzuch otchłani* (BWuj); Iz 38, 10 — *brony grobowe* (BBud), *brony piekielne* (BLeop), *bramy otchłani* (BWuj); Ez 31, 18 — *ostateczna ziemia* (BLeop), *ziemia ostatnia* (BWuj), *ziemia spodnia* (BBud), *niskość ziemi* (BBrz); Jon 2, 3 — *brzuch otchłani* (BWuj), *brzuch iamy* (BBud), *życie przepaści* (BBrz), *głębokość grobu* (BGd), *życie piekielny* (BLeop).

Hebr. leksem *Szeol* jako nazwa własna (pisany wielką literą) został wykorzystany dopiero w niektórych przekładach współczesnych. Po formę transkrybowaną z języka hebrajskiego sięgnęli tłumacze BT, którzy zastosowali ją jako jedyną w odniesieniu do wzoru hebrajskiego. Tylko w dwóch przypadkach — w Lb 16, 30 i 16, 33 — *szeol* funkcjonuje jako wyraz pospolity, co należy wiązać z faktem, że wyłącznie w tej księdze biblijnej pojawia się on w partiach narracyjnych, podczas gdy w pozostałych księgach występuje w charakterze metaforycznym (Kosior 2010: 32–34). Konsekwentnie

¹⁰ *Otchłań* 1) 'wielka głębia, przepaść pochłaniająca'; 2) 'miejsce pobytu dusz zmarłych; czyszciec, piekło, chaos' (SPXVI).

¹¹ *Jama* 1) 'naturalne lub utworzone sztucznie znaczne zagłębienie w gruncie, często w skale; doł, grota'; przen. 'śmierć, grób, potępienie'; a) 'nora, legowisko zwierząt'; b) 'kryjówka, schronienie'; c) 'doł wykopany w ziemi do łowienia zwierzyny'; d) 'kopania'; e) 'dolina'; 2) 'wgłębienie utworzone w ciele przez wrzód' (SPXVI).

¹² *Piekło* 'miejsce pobytu dusz zmarłych grzeszników, skazanych na wieczne potępienie' (SStp); 1) 'w różnych religiach miejsce przebywania zmarłych lub ich dusz'; a) 'w judaizmie: Szeol, kraina wszystkich zmarłych, w której panuje ciemność, nic się nie dzieje i niczego się nie pamięta, otchłań, przepaść'; b) 'w chrześcijaństwie: miejsce wiecznego potępienia i cierpienia przeznaczone dla dusz zmarłych grzeszników oraz miejsce przebywania szatana; siedlisko zła'; c) 'mit. Hades, podziemne państwo umarłych, do którego przenosili się ludzie po śmierci, niekiedy tylko miejsce, gdzie umarli odbywają karę za swe występki' (SPXVI).

nazwę *Szeol* stosują również tłumacze NŚ. Natomiast w *BWar Szeol* wystąpił tylko trzykrotnie (PnP 8, 6; Am 9, 2; Ha 2, 5), podczas gdy w innych lokalizacjach użyto kilku ekwiwalentów, na przykład: *grób* (Rdz 37, 35; 42, 38; 44, 29; 44, 31; Ps 16, 10 itd.), *podziemia* (Lb 16, 29; 16, 33; Ps 9, 18), *otchłań* (Ps 31, 18; 49, 15), *piekło* (Iz 5, 14), *głębiny podziemi* (Pwt 32, 22), *kraina umarłych* (Hi 7, 9; 11, 8; 14, 13 itd.), *kraina milczenia* (Ps 115, 17), *kraina cieni* (Prz 2, 18), *kraina podziemna* (Ez 31, 18), *sidła śmierci* (Ps 18, 6), co stanowi wspólny rys z innowierczymi tłumaczeniami renesansowymi. Jeden z najnowszych przekładów — *BPaul* hebrajski termin o rozbudowanej polisemii oddaje zwykle za pomocą wyrażenia *kraina umarłych*, tylko gdzieniegdzie stosując inne odpowiedniki: *grób* (Ps 88, 12; Ba 2, 17), *kraina milczenia* (Ps 115, 17), *kraina cienia* (Prz 2, 18), *podziemna kraina* (Ez 31, 18), *sidła śmierci* (2Sm 22, 6).

Na zebrany materiał warto spojrzeć zarówno w ujęciu makro — całościowym, jak i mikro, które dotyczyć może konkretnego przekładu czy nawet konkretnej lokalizacji. Oba podejścia wzajemnie się uzupełniają i mogą zaowocować w miarę pełnym obrazem leksykalnych ekwiwalentów hebr. *szeol* w przekładach poddanych ekscerpcji.

Ujęcie mikro na przykład skłania do obserwacji ekwiwalentów hebr. *Szeol/szeol* w ekscerpowanych przekładach w ramach konkretnych lokalizacji. Warto tu zwrócić uwagę na dwa parametry, istotne dla charakterystyki gramatyczno-semantycznej interesującego nas leksemu w *BHeb*. Otóż, jak wspomniano, w *BHeb* ma on charakter nazwy własnej, poza Lb 16, 30 i 16, 33, oraz nie jest jednoznaczny pod względem rodzaju gramatycznego. Ogląd dawnych przekładów udowadnia, że ich autorzy — niezależnie od źródeł — nie kontynuowali rozwiązań stosowanych w *BHeb*. Po pierwsze, ekwiwalenty językowe hebr. *Szeol/szeol* funkcjonują w tych tłumaczeniach jako *appellativa*, po drugie zaś, mają różny od użyc pierwotnych rodzaj gramatyczny, na przykład w Hi 26, 6, gdzie *Szeol* ma w *BHeb* rodzaj męski, wystąpiły odpowiedniki żeńskie, takie jak: *przepaść*, *jama*, *otchłań* i nijakie, jak *piekło*¹⁵. Taki stan rzeczy wynika najprawdopodobniej z niedostatecznego stanu ówczesnej wiedzy filologicznej. Najpełniejszą realizację ustaleń filologów biblijnych w odniesieniu do odpowiedników hebr. *Szeol* obserwujemy we współczesnych tłumaczeniach (*BT*, *NŚ*), w których *Szeol* — tak jak w polskim języku literackim — ma zawsze rodzaj męski.

Szczegółowe obserwacje wykorzystanych tłumaczeń kierują uwagę badacza na jeszcze jeden aspekt funkcjonowania ekwiwalentów językowych interesującego nas leksemu, który niezbicie dowodzi autorskich poszukiwań w zakresie najwłaściwszego odpowiednika tego polisemu. Otóż w niektórych przekładach renesansowych mamy bezpośrednie dowody rozterek

¹⁵ Podobnie rzecz wygląda w obrębie innych lokalizacji, w których ustalono rodzaj gramatyczny opisywanego rzeczownika w *BHeb*.

translatorskich w postaci glos i komentarzy marginesowych. Uwagi te dotyczą także ekwiwalentów leksemu *Szeol/szeol*. Autor *BBud*, znany ze stosowania licznych glos marginesowych, dwukrotnie opatrzył komentarzem użyty w tekście głównym rzeczownik *iama*: „Inszy to słowo Szeol piekłem tłumaczą ale iesliby to ták było to bychmy rzec musieli iż y święci do piekła zstępuią” (Hi 24, 19) oraz „Słowo Hewreyskie Szeol niektorzy piekłem tłumaczą ále dusza Dawidowá nie była w piekle” (Hi 30, 4). Szymon Budny wykorzystał także głosę w stosunku do Ps 115, 17, gdzie w tekście głównym zaproponował rzeczownik *milczenie*¹⁴, a na marginesie wyjaśnił: „To iest do grobu” (*BBud*). Dwukrotnie po głosę marginesową sięgnął też tłumacz *BLeop*, który wyrażenie przyimkowe **do pieków* (1 Krl 2, 6; 2, 9) opatrzył wariantem **dołu*. Takie doprecyzowywanie, objaśnianie niektórych realiów biblijnych nawiązuje do średniowiecznych przekładów swobodnych, które były przeznaczone przede wszystkim dla prostego odbiorcy (Kwilecka 2003: 269–270).

Zebrany materiał stwarza wiele okazji do omawiania go w skali makro. Tworzeniu pewnych uogólnień może służyć praktyka polegająca na próbach wskazania miejsc wspólnych i/lub różnych w odniesieniu do tłumaczeniowych ekwiwalentów badanego leksemu. Jak wspomniano, tłumacze niektórych przekładów nowszych wykazują predylekcję do używania takich czy innych form (np. *Szeol* w *BT*, *NŚ*, *kraina umarłych* w *BPaul*). Podobne prawidłowości dotyczą dawnych i najstarszych tłumaczeń, przy czym trzeba wspomnieć, że przyczyny tych rozwiązań mogły być determinowane źródłem translacji. Poza nielicznymi wyjątkami (np. 2Sm 22, 6; Ps 18, 6: *praeoccupaverunt me laquei mortis*; Ps 88, 12: *in loco perditionis*; Ps 115, 17: *in silentium*) *Vulg* stosuje rzeczownik *infernus*. Obserwując miejsca wspólne w obrębie przekładów opartych na językach oryginalnych, można wskazać pewne prawidłowości zachodzące pomiędzy nimi. Warto przede wszystkim zwrócić uwagę na duże zależności pomiędzy przekładami *BBrz* i *BGd*¹⁵, w których najczęstszym odpowiednikiem hebr. *Szeol/szeol* jest rzeczownik *grob*. *BBrz* czasem sięga też po *przepaść* (Lb 16, 30; 16, 33; Hi 26, 6; Prz 30, 16), a rzadziej — jedynie w obrębie Iz — po leksem *piekło*, który w *BGd* zajmuje drugą pozycję pod względem frekwencji (Lb 16, 30; 16, 39; Pwt 32, 22; Hi 11, 8; Ps 9, 18; 30, 4; 55, 15; Prz 5, 5; 15, 11; 15, 24; 23, 14; 27, 20; Iz 5, 14; 14, 9; 14, 11; 14, 15; 28, 15; 28, 18; Ha 2, 5). Rzeczownik *przepaść* w *BGd* pojawia się tylko raz (Hi 26, 6). Udział pozostałych ekwiwalentów jest w tych tłumaczeniach marginalny, na przykład: *niskość* (Hi 11, 8 — *BBrz*), *dół* (Ps 86, 13 — *BBrz*, *BGd*; Prz 23, 14 — *BBrz*), *zginienie* (Ps 88, 12 — *BBrz*, *BGd*).

¹⁴ Mimo że Budny nie tłumaczył z *Vulg*, rzeczownik *milczenie* kontynuuje wersję łacińską: *in silentium* (łac.); grecka *Sept* ma w tym miejscu *ἄδης*.

¹⁵ Zależności te są widoczne na różnych piętrach ukształtowania językowo-stylistycznego tych przekładów (Kwilecka 1992: 288).

Tylko rzeczownik *piekło*, będący kalką semantyczną łac. *infernus*, mają dochowane do dziś fragmenty średniowiecznej *BZof*. *Piekło* i jego derywaty stanowią najczęstszy wariant w szesnastowiecznej *BLeop*, w której sporadycznie występują ekwiwalenty w postaci rzeczownika *grob* (Rdz 44, 29; Hi 7, 9) lub wyrażen: *ostateczna ziemia* (Ez 31, 18), *ręka śmierci* (Oz 13, 14)¹⁶. W opartym również na *Vulg* przekładzie Jakuba Wujka konsekwentnie, prawie bezwyjątkowo, zastosowano rzeczownik *otchłań*; inne warianty trafiają się sporadycznie (np.: *ziemia ostatnia* — Ez 31, 18; *ręka śmierci* — Oz 13, 14).

Podsumowując, należy podkreślić, że obserwacja odpowiedników hebrajskiej nazwy *Szeol/szeol* w ekscerpowanych tekstach przekładowych pozwala dostrzec nie tylko różnorodność ekwiwalentów znaczeniowych i formalnych, ale pokazuje także proces zmagania się autorów tłumaczeń z niełatwą materią językową. Trudności te wynikały z wielu różnych czynników: odległości genetyczno-strukturalnej pomiędzy językami semickimi oraz językami pierwszych tłumaczeń (greką, łaciną) a polszczyzną, odmiennych sposobów postrzegania rzeczywistości w oddalonych od siebie kulturach, nieprzystawalności pewnych realiów biblijnych do rzeczywistości obszaru słowiańskiego, uwarunkowań wyznaniowych, a w przypadku najdawniejszych tłumaczeń także z nieporównywalnie uboższego stanu wiedzy biblijnej w porównaniu z czasami współczesnymi. W konsekwencji wykorzystane ekwiwalenty nie zawsze w pełni respektowały semantyczne i gramatyczne właściwości hebrajskiego rzeczownika, a ponadto — w związku z faktem, że w semantyce hebr. *Szeol* konceptualizowana jest bogata treść — odpowiedniki te zazwyczaj odsłaniają tylko niektóre aspekty znaczeniowe terminu hebrajskiego. Na zakończenie warto wreszcie dodać, iż przeprowadzona analiza wykazała istnienie pomiędzy poszczególnymi przekładami różnego rodzaju zależności dotyczących sposobów przekładania hebr. *Szeol/szeol*, które tworzą swego rodzaju mapę miejsc wspólnych, świadczącą o swoistym kontinuum przekładowym.

Wykaz skrótów

BBrz: *Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, właśnie z żydowskiego, greckiego i łacińskiego, nowo na polski język z pilnością i wiernie wyłożone...*, nakł. M. Radziwiłł, Brześć Litewski 1563 (tzw. *Biblia brzeska*) (online: mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=83322, dostęp: 14 X 2017).

¹⁶ W Oz 13, 14 hebr. *Szeol* występuje dwukrotnie. *BLeop* jako pierwszy odpowiednik stosuje wyrażenie *ręka śmierci*, zaś jako drugi rzeczownik *piekło*. Analogicznie w *BWuj*: *ręka śmierci* i *otchłań*.

- BBud:** *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza. Księgi Nowego Przymierza kto pospolicie Nowym Testamentem zową z wielką pracą i pilnym poprawieniem z greckiego na polski język przetłumaczone*, przekł. Szymon Budny, Nieśwież 1572 (online: www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=4263, dostęp: 15 X 2017).
- BGd:** *Biblia Święta, to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza z żydowskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłumaczone*, przekł. Daniel Mikołajewski, Gdańsk 1632 (online: www.bibliagdanska.pl/biblia.php?d, dostęp: 14 X 2017).
- BHeb:** *Biblia hebrajska* (online: tanach.leszek-kwiatkowski.eu, dostęp: 10 X 2017).
- BLeop:** *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu na polski język z pilnością według łacińskiej Biblii, od Kościoła krześcijańskiego powszechnie przyjętej, nowo wyłożona...*, Kraków 1561 (tzw. *Biblia Leopolicy*) (online: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=230780&from=FBC>, dostęp: 12 X 2017).
- BPaul:** *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, przekł. Zespół Biblistów Polskich, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2008 (tzw. *Biblia Paulistów*) (online: www.verbumregis.pl, dostęp: 12 X 2017).
- BT:** *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 1994 (tzw. *Biblia Tysiąclecia*) (online: biblia.deon.pl, dostęp: 10 X 2017).
- BWar:** *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego*, oprac. Komisja Przekładu Pisma Świętego, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1975.
- BWuj:** *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu, według łacińskiego przekładu starego, w Kościele powszechnym przyjętego, na polski język znowu z pilnością przełożone, z dokładaniem tekstu żydowskiego i greckiego i z wykładaniem katolickim trudniejszych miejsc do obrony wiary świętej powszechnej przeciw kacerztwom tych czasów należących [...]*, przekł. Jakub Wujek, Kraków 1599 (online: www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=12433, dostęp: 14 X 2017).
- BZof:** *Biblia królowej Zofii (szarospatacka): wraz ze staroczeskim przekładem Biblii*, ed. S. Urbańczyk, V. Kvas, Wrocław 1965–1971.
- EnKat:** Walkusz J., Wilk S., Giglewicz E. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. VI, XIV, XIX, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 1993, 2010, 2013.
- NŚ:** *Pismo święte w przekładzie Nowego Świata*, Watchtower Bible and Tract Society of New York 1997 (online: www.jw.org/pl/publikacje/biblia/bi12/ksi%C4%99gi-biblijne, dostęp: 12 X 2017).

- PSB: Grabner-Haider A. (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, przekł. i oprac. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Instytut Wydawniczy PAX. Wydawnictwo Księży Pallotynów, Warszawa 1994.
- Sept: *Septuaginta*, wyd. A. Rahlfs, Württembergische Bibelanstalt a Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1971 (online: www.ellopos.net/elpenor/physics/septuagint-genesis/41.asp?pg=5, dostęp: 10 X 2017).
- SPXVI: Mayenowa M.R., Peplowski F. (t. 1–34), Mrowcewicz K., Potoniec P. (od t. 35, do hasła *Rowny*) (red.), *Słownik polszczyzny XVI w.*, Ossolineum, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa 1966–2012 (online: kpbk.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=38413&dirds=1&tab=3, dostęp: 15 X 2017).
- SStp: Urbańczyk S. (red.), *Słownik staropolski*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1953–2002.
- SWB: Metzger B.M., Coogan M.D. (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 1997.
- TDOT: Botterweck G.J., Ringgen H., Fabry H.-J. (red.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, przekł. D.W. Stott, vol. XIV, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan–Cambridge 1992–1993.
- Vulg: *Biblia Sacra Vulgata*, Stuttgart (online: www.drbo.org/lvb, dostęp: 10 X 2017).
- WSST: Koehler L., Baumgartner W., Stamm J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski*, t. II, red. wyd. polskiego P. Dec, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2008.

Literatura

- Cieślikowa A., 1996, *Metody w onomastycznych badaniach różnych kategorii nazw własnych*, „Onomastica” 41, s. 5–19.
- Cieślikowa A., 2006, *Onimizacja, apelatywizacja a derywacja*, w: *Onimizacja i apelatywizacja*, red. Z. Abramowiczowa, E. Bogdanowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 47–56.
- Dittmann R., 2009, *Místní jména v českých překladech Starého zákona*, Refugium Velehrad-Roma s.r.o., Olomouc.
- Długosz-Kurczabowa K., 1990, *Apelatywizacja biblijnych nazw własnych w języku polskim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kaleta Z., 1998, *Teoria nazw własnych*, w: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa–Kraków, s. 15–36.
- Кавецка А., Зарембски Р., 2018, *Езикови еквиваленти на староеврейската дума (шеол) в избрани славянски преводи на Библията*, „Palaeobulgarica/Старобългаристика” XLII (I), s. 117–135.
- Komárek K., 2000, *Osobní jména v českých biblích*, Votobia, Olomouc.

- Kosior W., 2010, *Topomorficzna i antropomorficzna metaforyka Szeolu w Biblii hebrajskiej*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, red. K. Pilarczyk, t. V, Polska Akademia Umiejętności. Polskie Towarzystwo Studiów Żydowskich, Kraków, s. 27–45.
- Krašovec J., 2007, *Svetopisemska lastna imena. Fonetika, etimologija, prevajanje in transliteriranje. Biblical proper names. Phonetics, etymology, translation and transliteration*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede: Academia scientiarum et artium Slovenica, Classis II: Philologia et litterae: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, Ljubljana.
- Kwilecka I., 1992, *Staropolskie przekłady Biblii i ich związek z biblistyką europejską. Zarys problematyki*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, E. Małek, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 272–293.
- Kwilecka I., 2003, *Rola przekładów biblijnych w rozwoju języka polskiego od Średniowiecza do Renesansu*, w: I. Kwilecka, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny, Poznań, s. 265–279.
- Odelain O., Séguineau R., 1978, *Dictionnaire des noms propres de la Bible*, Edition du Cerf, Paris.
- Zarębski R., 2006, *Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

Streszczenie

Ekwiwalenty językowe nazwy Szeol/szeol w polskich przekładach Biblii

W artykule obserwacji poddano ekwiwalenty tłumaczeniowe hebrajskiego leksemu *Szeol* w dawnych i współczesnych polskich przekładach Biblii. Odpowiedniki wyekscerpowano z przekładów zróżnicowanych pod względem chronologicznym, podstawy tłumaczenia (oryginał oraz/lub tekst grecki i łaciński), konfesyjnym oraz strategii translatorskiej. Przeprowadzone badania dowiodły, że zebrane ekwiwalenty charakteryzują się nie tylko różnorodnością, ale także ich użycie wynika często z zależności językowych, jakie zachodzą pomiędzy poszczególnymi przekładami oraz trudności, jakich tłumaczom przysparzała skomplikowana materia językowa tekstu pierwotnego. Wynikały one z wielu rozmaitych czynników: genetycznej i strukturalnej odległości pomiędzy językami semickimi a polszczyzną, odmiennym sposobem postrzegania rzeczywistości, różnicami w zakresie realiów świata biblijnego i słowiańskiego oraz uwarunkowań konfesyjnych. Innym ważnym czynnikiem determinującym opisywane zjawisko był mniejszy niedoświadczenie wiedzy biblijnej.

Słowa kluczowe: Szeol, Biblia, przekład, ekwiwalent

Summary

Linguistic equivalence of the name Sheol/sheol in Polish translations of the Bible

The author study different equivalents of the Hebrew word *Sheol* in selected old and new Polish translations of the Bible. The equivalents of this lexeme have been excerpted from different translations of the Bible, which were selected on the basis of diverse criteria. The translations are presented chronologically and old translations are opposed to the new ones. They are connected with the base of translations, i.e. the original text and/or Greek or Latin text. They can also be classified according to religious denomination and the strategy of the translation. The observation of those equivalents enables us to see not only their variety and mutual influence among translations but also the struggle of translators with a very difficult language matter. Many factors were important in that struggle: genetic and structural distances between Semitic languages and Polish, different perceptions of reality in distant cultures, the discrepancy between biblical and Slavonic realities and the influence of religious denomination. Another important factor was the state of biblical knowledge at the time — incomparably poorer in the case of the oldest Polish translations in comparison to modern ones.

Key words: Sheol, Bible, translation, equivalent